

De diaconale C-factor

De betekenis van Calvijn voor het diaconaat

Tweede Diaconale Lezing
door
Prof. dr. Herman Noordegraaf
op
23 oktober 2009

Een uitgave van

Stichting Rotterdam

Protestants-christelijk stimuleringsfonds voor projecten
op sociaal-diaconaal, missionair-pastoraal en cultureel terrein

ISBN 978 90 815006 1 6
December 2009

Inhoudsopgave

Woord vooraf	5
Diaconaal votum	7
1. De diaconale C-factor De betekenis van Calvijn voor het diaconaat <i>door Herman Noordegraaf</i>	9
2. Diaconaat als geschenk <i>door Nienke van Dijk</i>	27
3. Geen Calvijn zonder Franciscus <i>door Jurjen Beumer</i>	33
Personalia	39

Woord vooraf

In 2007 vestigt de Stichting Rotterdam de bijzondere leerstoel Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit. Op 1 september van dat jaar vangt prof. dr. Herman Noordegraaf zijn werk aan als bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de PThU, vestiging Leiden. In de overeenkomst tussen de PThU en het bestuur van de Stichting Rotterdam leggen beide partijen vast dat de Stichting Rotterdam jaarlijks een diaconale lezing zal organiseren. Na de inaugurele oratie die prof. dr. Herman Noordegraaf op 25 april 2008 in Leiden uitspreekt, vindt op 23 oktober 2009 in Utrecht de tweede diaconale lezing plaats onder de titel 'De diaconale C-factor'.

Het onderwerp van deze lezing in 2009 is enigszins door de actualiteit gestuurd. In 2009 is veel aandacht besteed aan de vijfhonderdste geboortedag van kerkreformer Johannes Calvijn. Het is minder bekend dat deze reformator in zijn streven naar vernieuwing van het christelijk geloof en de kerk ook nadrukkelijk aandacht gaf aan het diaconaat en de sociaal-economische vraagstukken van zijn tijd. De weerslag daarvan is te vinden in zijn theologie en de door hem voorgestane kerkelijke praktijk. Prof. dr. Herman Noordegraaf toont in zijn lezing de betekenis van Calvijn voor het diaconaat aan.

Mevrouw drs. Nienke van Dijk, directeur van STEK, voor stad en kerk, Den Haag, en dr. Jurjen Beumer, predikant-directeur van het Oecumenisch Diaconaal Centrum Stem in de Stad, Haarlem, geven vanuit de praktijk een korte reactie.

In deze uitgave zijn de teksten van de lezing en de reacties van de coreferenten integraal opgenomen. De bundel opent met een diaconaal votum naar een tekst van Jurjen Beumer. De heer drs. Gerard J. Hazenkamp, aftredend voorzitter van de Stichting Rotterdam, opent hiermee de bijeenkomst.

Diaconaal votum

God roept mensen in zijn dienst
beweegt mensen tot mededogen
vraagt ons om het spoor
te volgen van Jezus, zijn kind –
een weg van ontferming en vrede,
een reis van genesis naar openbaring,
een tocht van chaos naar mensenland,
minste met de minsten,
broeder en zuster van hen
die lijden en verschopt worden.
Want zijn wereld kraakt in haar voegen
bossen sterven, oorlogen woeden,
de aarde bloedt, de mensen huilen.
God stuurt ons op weg
om recht te doen en lief te hebben,
zodat ééns onze wereld en wij
allen samen zullen staan in
het volle licht van zijn gerechtigheid.

De diaconale C-factor De betekenis van Calvijn voor het diaconaat

door **Herman Noordegraaf**

Het vanzelfsprekende is niet vanzelfsprekend (1)

Dat ik nu hier sta en u hier zit, hebben wij te danken aan Johannes Calvijn. Dan bedoel ik niet alleen en niet in de eerste plaats dat wij uiteraard zonder hem niet zijn vijfhonderdste geboortedag zouden hebben kunnen herdenken, maar dat wij zonder hem het diaconaat zoals wij dat in de Protestantse Kerk in Nederland kennen zo niet gehad zouden hebben. Zou dat erg geweest zijn? Het is natuurlijk moeilijk te zeggen of en hoe dan de inzet van kerken en christenen voor mensen in materiële en sociale nood vorm zou hebben gekregen. Feit is echter dat de Protestantse Kerk in Nederland over een diaconale infrastructuur beschikt, die diep verankerd is in het kerk-zijn en die maakt dat bij alle zuigkracht van binnenkerkelijke aangelegenheden en de privatisering van het geloof de kerk zich altijd toch weer met dat diaconaat heeft te verhouden. Dat de aandacht voor mensen in materiële en sociale nood niet vanzelfsprekend is, kan een vroegere kerkelijke buitenstaander ons duidelijk maken. Trouw-columnist Jean-Jacques Suurmond, die van huis uit buitenkerkelijk was, vertelde eens het volgende:

'Toen ik als buitenkerkelijke jongen voor het eerst kerkdiensten bezocht, verbaasde ik me erover dat er gebeden werd voor armen, hongerenden en vluchtelingen in de wereld. Er werd aandacht besteed aan mensen die men niet eens kende. Dat was nog nooit bij mij opgekomen.'¹

Het vanzelfsprekende is niet vanzelfsprekend (2)

De tweede niet vanzelfsprekende vanzelfsprekendheid is de plaats en gestalte die het diaconaat in de Protestantse Kerk in Nederland heeft gekregen en die in hoge mate is beïnvloed door de denkbeelden van Calvijn. Wat bewoog Calvijn om die diaconale lijn zo sterk te accentueren en zo uitdrukkelijk een plaats te geven in zijn kerkconcept als onderdeel van zijn streven naar kerkelijke en theologische

¹ Jean-Jacques Suurmond, 'Hier kiert het licht. Over de helende kracht van de liturgie', *Eredienstvaardig-lezing 2009*. Zie: www.eredienstvaardig.info.

vernieuwing? Hij verwierp de praktijk, zoals die in de laat-middeleeuwse kerk gegroeid was, waarin de diaken als assistent van de priester of de bisschop assisteerde in de mis. Om enige bijtende citaten van de Geneefse reformator te geven:

'Zij zeggen, dat het tot de taak van hun diakenen behoort de priesters bij te staan, hen te dienen in alles wat bij de sacramenten gedaan wordt, namelijk in de Doop, in de zalving, in de schotel, in de kelk; de offeranden aan te brengen en op het altaar te leggen, de tafel des Heren toe te richten en te dekken; het kruis te dragen, het evangelie en de epistel voor het volk te lezen en te zingen. Is hier wel één woord bij over de werkelijke dienst van de diakenen?' (*Institutie* IV XIX, 32)²

'Laat nu de diakenen te voorschijn komen, en die zeer heilige uitdeling van de kerkelijke goederen die zij houden. Trouwens, zij benoemen hun diakenen geenszins meer daartoe. Want zij leggen hun geen andere taak op, dan dat zij aan het altaar dienen, het evangelie voorlezen of zingen, en ik weet niet wat voor andere beuzelingen verrichten. Niets hebben ze te maken met de aalmoezen, niets met de zorg voor de armen, niets met die gehele bediening, die ze vroeger hadden. [...] Het was de gewoonte in de oude kerk, dat voor het communiceren aan het Avondmaal de gelovigen elkaar kusten en hun aalmoezen aan het altaar offerden; zo gaven zij, eerst door een teken, daarna door hun weldadigheid zelf hun liefde te kennen. De diaken, die de verzorger der armen was, ontving hetgeen gegeven was om het uit te delen. Nu komt van die aalmoezen even weinig tot de armen als wanneer ze in de zee geworpen werden. Zij bespotten dus de kerk met leugenachtig diakenschap.' (*Institutie* IV V, 15)

Over de middeleeuwse kerk heen greep Calvijn terug naar de vroegchristelijke kerk, die hij normatief achtte voor het kerk-zijn en die hij ten voorbeeld wilde stellen aan de kerk van zijn dagen.

Een cruciaal bijbelgedeelte is voor hem Handelingen 6, waarin we lezen over een conflict in de vroegchristelijke gemeente over de Grieks sprekende weduwen.³ Zij waren ontevreden (in de vertaling van NBG

² De *Institutie* wordt geciteerd naar de vertaling door A. Sizoo. Het eerste cijfer slaat op het deel, het tweede op het hoofdstuk en het laatste op de paragraaf.

³ Zie voor de exegetische geschiedenis van Handelingen 6, 1-6 en Calvijns positie daarin: Elsie A. McKee, *John Calvin. On the diaconate and liturgical almsgiving*, Genève 1984, hoofdstuk 6. Zie voor Calvijns visie op en zijn betekenis voor het diaconaat in kort bestek: A. Noordegraaf, 'Johannes Calvijn (1509-1564): diaken als volwaardig ambt', in: H. Crijns, W. Elhorst e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*,

'51: 'er ontstond gemor') omdat zij bij de bediening van de maaltijd werden achtergesteld. Met het oog daarop werden zeven mannen aangewezen, die goed bekend stonden en vervuld waren van de heilige Geest, om deze taak te vervullen. Zo waren er in de vroegchristelijke gemeente degenen die de dienst (*diakonia*) van het Woord op zich namen en zij die de dienst met het oog op de materiële noden op zich namen. Hoewel hier nog niet het woord diaken wordt gebruikt, is wel duidelijk dat de gedachte daaraan terug te vinden is in dit bijbelgedeelte. Calvijn wijst erop dat in vers 6 de apostelen voor de aangewezen mannen bidden en hen de hand opleggen. Daarmee is gezegd dat het voorzien in materiële behoeften als een door God gewild werk wordt gezien. Zoals Calvijn het uitdrukt: 'We weten wat voor heilige zaak het is om voor de armen te zorgen.'

Daarbij ging het Calvijn om ieder mens, want ieder mens is, hoe gecorrumpeerd ook door zonde, een beeldrager van God. Hierdoor kunnen we elkaar herkennen als naasten:

'We zien ons eigen gelaat als in een spiegel in een persoon die arm en veracht is [...] zelfs al was hij de verste vreemdeling in de wereld. Laat een moor of een barbaar onder ons komen, en toch aangezien hij een mens is, brengt hij een spiegel met zich mee waarin we kunnen zien dat hij onze broeder en onze naaste is.'⁴

Ook moet men mensen niet beoordelen naar verdienste, want de Schrift leert [...] dat men niet zien moet op wat de mensen uit zichzelf verdienen, maar dat men in allen moet opmerken het beeld Gods, aan welke wij alle eer en liefde schuldig zijn. [...] Dus welke mensch nu ook op uw weg komt, die uw dienstbetoon nodig heeft: gij hebt geen oorzaak, waarom gij u er u aan onttrekken zoudt u aan zijn belangen te wijden. Zeg, dat hij een vreemdeling is: maar de Heere heeft op hem een kenmerk gedrukt, dat u vertrouwd moet zijn.' (*Institutie* III VII, 6)

In samenhang met andere bijbelteksten (in het bijzonder Romeinen 12,8 en 1 Timoteüs 3, 8-13) concludeert Calvijn dat het diakenambt een permanent ambt is dat structureel opgenomen moet worden in de kerk en

Kampen 2005², 146-148. Instructief is ook: Gottfried Hamann, *Die Geschichte der christlichen Diakonie. Praktizierte Nächstenliebe von der Antike bis zur Reformationszeit*, Göttingen 2003, hoofdstuk 12.

⁴ Geciteerd in: Nicholas Wolterstorff, 'The Wounds of God: Calvin's theology of social injustice', in: *The Reformed Journal* 37 (1987), 14-22 (18-19).

dat een sociale functie heeft. In zijn visie op de ambten onderscheidt Calvijn twee basisambten, dat van herder en dat van diaken, die niet tot elkaar te herleiden zijn. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, hebben bij hem andere ambten die hij noemt, zoals de ouderling en de leraar, nooit de status gekregen van deze twee basisambten. Hoe uitzonderlijk dit is, blijkt uit het feit dat in de meeste andere kerken óf het ambt van diaken niet voorkomt óf als ambt van een lagere orde wordt gezien – dat soms een 'doorgangsampt' is naar het als hoger geziene ambt van priester en eventueel bisschop – óf een overheersend liturgische functie heeft.⁵ Ook in de oecumenische discussies over het ambt was aanvankelijk weinig aandacht voor het ambt van diaken. In het belangrijke document *Baptism, Eucharist and Ministry* (1982) van de Commissie Faith and Order van de Wereldraad van Kerken vinden we wel expliciete aandacht voor het ambt van diaken. Het bevat de volgende omschrijving:

'*Diakens* houden de kerk haar roeping als dienstknecht in de wereld voor. Door in Christus' naam te worstelen met de talloze maatschappelijke en persoonlijke noden staan de diakens model voor de wisselwerking van eredienst en dienst in het leven van de kerk. Zij hebben een taak in de eredienst van de gemeente, bijvoorbeeld door het lezen van de Schrift, door te prediken en door voor te gaan in gebed. Zij helpen bij het onderricht van de gemeenschap. Zij oefenen een liefdesdienst in de gemeenschap uit. Ze vervullen bepaalde administratieve taken en kunnen gekozen worden om bepaalde bestuurlijke verantwoordelijkheden op zich te nemen.'⁶

Het ambt van diaken wordt in het rapport als een permanent ambt gezien, maar de plaats van het ambt in relatie tot de andere ambten blijft toch onduidelijk. Hoewel er inmiddels in bilaterale gesprekken tendensen zijn waar te nemen tot een zelfstandig diakenambt komt dit niet echt verder. Dit moet een aangelegen punt blijven voor reformatorische kerken in het oecumenisch gesprek waaraan zij vanuit hun eigen traditie een

⁵ Zie voor een overzicht van het diaconaat in verschillende kerken: *Barmhartigheid en gerechtigheid*, hoofdstuk 3.

⁶ *Doop, eucharistie en ambt. Verklaring van de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken. Lima, Peru, januari 1982, Amersfoort/Voorburg z.j.(1982), paragraaf 31; Ed. A.J.G. Van der Borgh, Het ambt her-dacht. De gereformeerde ambts-theologie in het licht van het rapport Baptism, Eucharist and Ministry (Lima, 1982) van de theologische commissie Faith and Order van de Wereldraad van Kerken, Zoetermeer 2000; idem, 'Oecumenische discussies over ambt en gender', in: *Barmhartigheid en gerechtigheid*, 343-349.*

wezenlijke bijdrage kunnen leveren. Zo heeft in Calvijns visie de diaken een taak in de wereld: de ondersteuning van de armen, het beheer van de gelden daartoe en het bezoeken van de zieken. Veel aandacht gaf hij, die zelf vluchteling was, aan het door diakenen beheerde fonds voor vluchtelingen, waarvan het aantal in Genève sterk sterk groeide vanwege de godsdienstvervolgingen.⁷

Diaken en liturgie

Zoals we zagen keerde Calvijn zich op scherpe wijze tegen die kerkdiensten waarin geen verbinding werd gelegd met de zorg voor de armen. Zo'n kerkdienst was onwaarachtig. Hij legde echter weldegelijk een verband tussen diaconaat en liturgie, zoals nadrukkelijk tot uiting komt rond het Avondmaal. Kerntekst was daarbij voor hem Handelingen 2, 42:

'Want zo dikwijls als wij deel krijgen aan het teken van het lichaam van Christus, verbinden wij ons [...] wederkerig met elkaar tot alle plichten der liefde, opdat niemand iets verrichte, waardoor hij zijn broeder zou kwetsen, en niets nalate, waarmee hij hem zou kunnen helpen, wanneer de noodzaak het eist en de gelegenheid aanwezig is. Dat de apostolische kerk zulk een gebruik gehad heeft, vermeldt Lucas in de Handelingen (2,42), wanneer hij zegt, dat de gelovigen volhardende waren in de leer der apostelen, de gemeenschap, de breking van het brood en de gebeden. Zo moest het altijd geschieden, dat er geen samenkomst der gemeente gehouden werd zonder prediking van het Woord, gebeden, uitdeling van het Avondmaal en de aalmoezen.' (*Institutie* IV XVII, 44)

Calvijn zag dit als de vier elementen van de kerk: de leer, de gemeenschap van gelovigen, de dienst van de liefde en het gebed. Zoals hij in een preek over Handelingen 2, 43-44 zei: 'Wij zijn leden van een lichaam, verbonden in broederlijke liefde. In de vroegchristelijke gemeente waren er de giften voor de armen, waaruit bleek dat de leden niet een valse voorstelling van zaken gaven als zij zich broeders noemden. Als er mensen in nood waren, was het alsof zij toestonden dat het lichaam van Christus gebrek leed.'⁸ En: '[...] Wij zullen uitnemend in het sacrament gevorderd zijn, wanneer in onze harten deze gedachte ingedrukt en ingegraveerd is, dat wij niemand van onze broeders

⁷ Jeannine E. Olson, *Calvin and Social Welfare. Deacons and the Bourse française*, Cranbury 1989.

⁸ Geciteerd in: Elsie A. McKee (zie voetnoot 3), 85-86.

kunnen beleedigen, minachten, verwerpen, schenden, of op eenige wijze kwetsen, zonder dat wij tegelijk in hem Christus kwetsen [...]; dat wij Christus niet kunnen beminnen, zonder hem te beminnen in de broeders [...].'*(Institutie* IV XVII, 38)

Calvijn wilde daarom de diaken als uitdrukking van de naastenliefde in de Avondmaalliturgie laten functioneren. Zo legde hij een verbinding tussen het geestelijke en het alledaagse leven, tussen *leitourgia* (dienen van God) en *diakonia*, tussen *pietas* (vroomheid) en *caritas* (liefde): tussen liefde tot God en liefde tot de naaste. In het voorwoord tot de Avondmaalsliturgie van 1545 noemt Calvijn aalmoezen bewijzen van dank die we God en zijn zoon Jezus Christus verschuldigd zijn:

'[...] hoewel wij de heilige gaven niet rechtstreeks aan Jezus Christus geven, maar beantwoordend aan de christelijke liefde aan de zijnen, dat zijn zij, die honger en dorst hebben, aan naakten en vreemdelingen, zieken en gevangenen.'⁹

Kerkorde

Deze lijnen worden daarom terecht doorgetrokken in de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland:

Artikel V-3:

De diakenen zijn in het bijzonder geroepen tot de dienst aan de Tafel van de Heer en het inzamelen en uitdelen van de liefdegaven;

Ordinantie 3 artikel 11 lid 1:

Tot opbouw van de gemeente met het oog op haar dienst in de wereld is aan de diakenen toevertrouwd
- de dienst aan de Tafel van de Heer;

Ordinantie 7 artikel 3 lid 1:

Het avondmaal wordt bediend door een predikant, waarbij de diakenen aan de tafel van de Heer dienen en de ouderlingen medeverantwoordelijkheid dragen.

⁹ Vgl. Matteüs 25, 31-46. Geciteerd in: A. Noordegraaf (zie voetnoot 3), 147.

Diaken en Avondmaalsviering

Behartigingswaardig blijft wat D.J. Karres in 1969 schreef over de rol van de diaken in de Avondmaalsviering¹⁰:

- De diakenen bereiden brood en wijn voor de Avondmaaldienst voor.
- Brood en wijn worden niet vóór de dienst op de tafel geplaatst, maar door de diakenen, direct voor de viering, binnengebracht.
- Niet de ouderlingen, die het opzicht hebben, maar de diakenen nodigen de leden van de gemeente tot de tafel, als nodiging tot hun heil in Christus en tot hun diaconale roeping in de wereld.
- Bij een viering, waarbij niet rond een tafel wordt gezeten, maar het Avondmaal staande of in de banken wordt ontvangen, zijn het in ieder geval diakenen die de beker uitreiken.
- De diaken gaat voor in de dienst van de gebeden voor alle nood van de christenheid en wereld.
- De avondmaalscollecte dient een diaconale collecte te zijn en door diakenen in ontvangst genomen te worden.

Ik heb er geen onderzoek naar gedaan, maar af en toe peil ik als ik daartoe de gelegenheid heb de kennis over de diaconale dimensies van het Avondmaal. Mijn ervaring met deze niet-representatieve steekproef is dat deze weinig bekend zijn.

Omgang met geld en goederen

Het Avondmaal straalt uit wat er in het grotere geheel van de samenleving zou moeten gebeuren. Het sociale en economische leven zijn geen toevoegsels aan de verering van God, maar de omgang met geld en goederen zijn onderdeel van de verering van God. In de omgang daarmee wordt ons werkelijk geloof meer zichtbaar dan in onze woorden, omdat dan blijkt waar ons hart ligt.¹¹ Het hele leven, dus ook het

10 D.J. Karres, *De gemeente en haar diakonaat*, 's Gravenhage 1969, 68-72.

11 André Biéler, *l'Humanisme social de Calvin*, Paris 1961, 40-41. Voor een uitvoerige behandeling van Calvijns sociaal-economische inzichten kan verwezen worden naar een eerder werk van Biéler, zijn monumentale *La pensée économique et sociale de Calvin*, Genève 1959. Van dit laatste werk verscheen in 2005 bij de Wereldraad van Kerken een Engelse vertaling, in 2008 verscheen een heruitgave van de Franse editie. Het boek droeg bij aan een nieuwe visie op Calvijn in de Presbyteriaanse kerken in Zuid-Amerika en onder enige blanke reformatorische theologen in Zuid-Afrika, die de ontwikkeling van een kritische visie op politiek en samenleving stimuleerde. Zie: Eduardo Galasso Faria, 'Calvin and Reformed Social Thought in Latin America', in: Edward Dommen, James D. Bratt

materiële, moet geleid worden door de regel van de liefde. Immers, de aardse goederen zijn

'[...] ons door Gods milddadigheid zoo gegeven [...] en ons tot nut bestemd, dat ze als het ware in bewaring gegeven goederen zijn, waarvan eens rekenschap moet worden afgelegd. Wij moeten ze dus zoo besturen, dat voortdurend in onze ooren weerklinkt het woord: "Geef rekenschap van uw rentmeesterschap" (Luc. 16,2). Tevens moeten we bedenken, door wien een dergelijk rekenschap geëischt wordt, namelijk door Hem [...], wien geen ander beheer der goederen aangenaam is, dan hetwelk verbonden is met liefde [...].'
(*Institutie* III X, 5)

Interessant is dat Calvijn verwijst naar Lukas 16,2, want het woord 'rentmeester' is een vertaling van het Griekse 'oikonomos': er staat dus eigenlijk 'econoom', degene die de huishouding beheert volgens de door de Heer gegeven regels. Meer dan andere reformatoren stond Calvijn in zijn beschouwingen over de economie open voor de nieuwe tijd, waaronder het opkomend kapitalisme en het handelsverkeer, zoals hij die kende uit de plaatsen waar hij woonde, in Noyon, Noord-Frankrijk, waar hij geboren was en opgroeide, en later Bazel, Genève en Straatsburg. Hij sprak positief over de handel en de rol van het geld omdat mensen daardoor met elkaar in contact kwamen en in elkaars goederen konden delen. Er is echter in Calvijns visie geen sprake van dat mensen naar eigen goedgevoelen hun bezit kunnen beheren: het is verbonden met sociale verplichtingen. Die regel van liefde impliceert dat het bezit aangewend moet worden om de naaste te dienen en vooral de armen en andere noodlijdenden. Dat komt goed tot uitdrukking in wat het meest bekend is gebleven uit zijn visie op de economie, namelijk zijn visie op het renteverbod. In de middeleeuwse economische ethiek was het nemen van rente verboden op grond van de bijbelse voorschriften over rente, de daarop voortbouwende kerkelijke traditie en inzichten van Aristoteles. Calvijn daarentegen achtte het nemen van rente onder voorwaarden geoorloofd. In zijn uitleg van die bijbelgedeelten waarin we het renteverbod vinden (onder meer Ex. 22,24; Lev. 25, 35-38; Deut. 23,20-21) maakte Calvijn duidelijk dat het hier een consumptief krediet betrof

(ed.), *John Calvin Rediscovered. The Impact of His Social and Economic Thought*, Louisville/London 2007, 93-108 (104-105); Dirkie J. Smit, 'Iets dat diepgaander is dan verplichting en gehoorzaamheid? Een Zuid-Afrikaans verhaal over de erfenis van Calvijn', in: Rinse Reeling Brouwer e.a., *Het calvinistisch ongemak. Calvijn als erflater en provocator van het Nederlandse protestantisme*, Kampen 2009, 117-136 (119).

voor mensen in nood. Dit onderscheidde hij van die vorm van lening die als productief krediet getypeerd kon worden waarmee mensen extra inkomsten kregen. Dan was het vragen van rente niet onbillijk. Voor Calvijn bleef staan dat van een arme geen rente gevraagd mocht worden. Voor productief krediet moeten restricties gelden om woeker (excessieve rente) tegen te gaan. Op zijn aandringen voerde het gemeentebestuur in Genève een laag wettelijk toegestaan tarief van 5%, later 6,66% in.¹²

Betrouwbaarheid achtte Calvijn van wezenlijk belang in economische relaties en speculaties veroordeelde hij fel. Hij kwam dan ook op tegen monopoloiden winsten, voor een rechtvaardig loon, een rechtvaardige prijs en voor een prijscontrole op de eerste levensbehoeften, in die tijd brood, vlees en wijn. Dat hij de overheid daarop aansprak, hing samen met zijn visie dat deze de door God gegeven roeping had om het kwaad te bedwingen en de gerechtigheid te bevorderen.

Hoezeer Calvijn bezit verbond met sociale verplichtingen blijkt ook uit zijn behandeling van het achtste gebod uit de tien geboden: 'Gij zult niet stelen'. Volgens hem is van stelen niet alleen sprake is als regels van het geldend recht worden overtreden, maar ook als bezit verworven wordt ten koste van anderen:

'Wij zullen dus naar behooren aan het gebod gehoorzamen, wanneer wij, met ons lot tevreden, geen andere winst pogen te behalen dan die betamelijk en rechtmatig is; wanneer wij niet met onrecht begeeren rijk te worden en onzen naaste niet van zijn vermogen zoeken te berooven, opdat het onze daardoor aangroeie; wanneer wij er niet naar streven om wreede rijkdommen, die uit het bloed van anderen geperst zijn, op te stapelen; wanneer wij niet onmatiglijk van alle kanten door recht en onrecht, bezittingen samenschrapen om daardoor onze hebzucht te vervullen of onzen lust tot verkwisting te te bevredigen.'

(*Institutie II VIII, 46*)

In het gebruik van de notie van rentmeesterschap wordt vaak de nadruk gelegd op wat wij met ons bezit doen. Calvijn voegt er dus een element aan toe: wij moeten ons ook afvragen hoe wij aan ons bezit komen. Deze opvatting actualiserend zouden wij kunnen zeggen dat er sprake is van het overtreden van het achtste gebod als de rijkdom in het Westen mede

12 Uitvoerig over Calvijns visie op rente: Biéler (zie voetnoot 11, 1959), 455 e.v.; H. Noordegraaf, 'Calvijn, calvinisten en kapitalisme. Naar een omkering van de Weber-these', in: *Het calvinistisch ongemaak* (zie voetnoot 11), 201-216 (207-209).

gebaseerd is op lage prijzen van grondstoffen uit arme landen, als de goederen die we kopen vervaardigd zijn onder menonwaardige omstandigheden en lage lonen. Nog verder denkend: als door onmatige consumptie het beslag op het milieu zodanig is dat de levensmogelijkheden van toekomstige generaties bedreigd worden, dan is er sprake van diefstal door huidige generaties van toekomstige. Onwillekeurig denkt men dan aan de woorden die de grondlegger van het anarchisme Pierre Joseph Proudhon in 1840 schreef in zijn geschrift over de eigendom: 'eigendom is diefstal'. Abraham Kuyper zei daarover in zijn behandeling van de Heidelbergse Catechismus zondag 42 vraag 110 over het achtste gebod:

'Proudhons zeggenschap, dat *alle* eigendom uit diefstal voortkomt, is stellig onwaar, maar dat *zeer veel* eigendom, welbezien, gestolen goed is, verzon niet eerst Proudhon, maar stond sinds 1563 in den Catechismus.'¹³

Heidelbergse Catechismus, zondag 42, vraag en antwoord 110

Vraag: Wat verbiedt God in het achtste gebod?

Antwoord: God verbiedt niet alleen het stelen en roven, dat de overheid straft; maar hij rekt ook als diefstal alle boosaardige streken en aanslagen, waardoor wij het bezit van onze naaste aan ons denken te brengen, hetzij met geweld of schijn van recht of met vals gewicht, maat, waar, munt, woeker of door enig middel dat God verboden heeft. Hij verbiedt zowel alle gierigheid als alle verkwisting van zijn gaven.

Interessant is dat de Heidelbergse Catechismus 'gierigheid' noemt (op het punt van de verkwisting kom ik later terug). Ook bij Calvijn vinden we dit element. Hij meende namelijk dat er ook sprake is van stelen als je je naaste in nood niet helpt, terwijl je daar wel toe in staat bent:

'Wat wordt er in Gods wet gezegd? Gij zult niet stelen. Maar de bedoeling van de gever van de wet moet opgemerkt worden. [...] Als we niet zorgen voor onze naaste zo goed als we kunnen, dan zal God ons veroordelen en ons als dieven beschouwen.'¹⁴

13 Zie (met verwijzing): H. Noordegraaf, *Armen zullen nooit in het land ontbreken*, 's Gravenhage 1987, 16-17.

14 F. Dermange, 'Calvin's View of Property: A Duty Rather Than a Right', in: *John Calvin Rediscovered* (zie voetnoot 11), 33-51 (37). Zie ook N. Wolterstorff (voetnoot 4), 20.

Het zal duidelijk zijn dat we met al deze voorwaarden en waarschuwingen ver verwijderd zijn van verschijnselen als flitskapitaal, speculatief handelen en al die ontsporingen in het financiële stelsel die in 2008 tot de kredietcrisis leidden, zoals terecht betoogd is door onder anderen J.P. Balkenende.¹⁵

Soberheid

In 1539 vaardigden de stedelijke autoriteiten in Genève een wet uit die het dansen alleen toestond bij bruiloftsfeesten. Calvijn bevond zich toen in Straatsburg en was daarbij dus niet betrokken. Wel heeft Calvijn na zijn terugkeer zich ingezet voor een uitbreiding van de bepalingen. Zo werd het dansen in 1549 helemaal verboden en werd in 1558 bepaald dat een diner uit niet meer dan drie gangen mocht bestaan en dat elke gang niet meer dan vier soorten eten mocht kennen. Een ordinantie uit 1560 verbood overdaad aan eten, drinken en kleding bij elke festiviteit alsmede het dragen van gouden of zilveren kettingen en andere juwelen.¹⁶

Is dit alles niet een uiting van bekrompenheid die terecht het stereotype beeld heeft opgeroepen van de calvinist die maar niet van het leven genieten kan, van wettische strengheid, rigide moralisme, soberheid, krenterigheid, afkeer van werelds vermaak en onverschilligheid ten aanzien van de cultuur – voer voor schrijvers als Maarten 't Hart om hun verhalen vol spot en afkeer van kerk en christelijk geloof te kunnen schrijven?¹⁷ Voor zover wij iets weten van de persoon van Calvijn, wekt deze niet de indruk van een uitbundige levensgenieter, maar deze psychologische benadering doet geen recht aan waar het Calvijn om begonnen was in zijn strijd tegen de lusten van het vlees. Allereerst kunnen wij vaststellen dat hij in een befaamde passage in de *Institutie* het genieten van Gods goede schepping legitiem acht:

'Indien wij dan nagaan tot welk doel Hij het voedsel geschapen heeft, dan zullen wij bevinden, dat Hij niet alleen voor den nooddruft, maar ook voor genieting en blijdschap heeft willen zorgen. Zoo was in de

15 Jan Peter Balkenende, 'Dit land dankt zo veel aan Calvijn', in: *Trouw*, 10 januari 2009. Zie ook: Rinse Reeling Brouwer, 'Calvijn en de kredietcrisis', in: *Ophef* 15(2008)3, 4-8; Johan Graafland, 'De leefregels van Calvijn bieden actuele handleiding voor ontspoorde bankiers', in: *Me Judice* 1, 21 november 2008.

16 Herman J. Selderhuis, *Calvijn, een mens*, Kampen 2008, 230-231.

17 Zie voor een aardige opsomming van stereotypen van het calvinisme: W. Nijenhuis, *Hoe calvinistisch zijn wij Nederlanders?*, Amsterdam 1994, 20.

kleederen, behalve de noodzaak, ook de sierlijkheid en de eerbaarheid zijn bedoeling. In de gewassen, boomen en veldvruchten, behalve menigerlei nuttig gebruik, ook aangenaamheid van aanblik en liefelijkheid van geur.' (*Institutie* III X, 2)

De aardse goederen zijn er dus niet alleen om te gebruiken (*uti*), maar ook om te genieten (*frui*), om een onderscheiding van Augustinus aan te halen.¹⁸ Maar Calvijn voegde daar bijna direct de oproep tot maat houden toe:

'Want velen onderwerpen al hun zinnen zoo aan genietingen, dat hun geest bedolven terneer ligt; velen scheppen in marmer, goud en schilderijen zulk een vermaak, dat ze als het ware marmer worden, in metaal veranderen en gelijk zijn aan de geschilderde figuren. De geur van de keuken of de liefelijkheid der reukwerken stompt anderen zoo af, dat ze niets geestelijks meer kunnen ruiken.' (*Institutie* III X, 3)

Wat Calvijn betoogt is dat overmaat er toe leidt dat mensen niet meer zien waar het om gaat in het leven – volgens Calvijn: het eren van God – en hun leven dus niet meer in dat perspectief kunnen plaatsen. Dit inzicht laat zich veralgemeniseren. Hoewel allerlei onderzoek uitwijst dat boven een gegeven niveau van materiële welvaart toename in inkomen op zijn hoogst zwak correleert met toename van geluk en soms zelfs negatief is, blijft dit streven dominant in middengroepen en onder rijken. Andere factoren, zoals de kwaliteit van de relaties die men heeft, veiligheid, bestaanszekerheid, het hebben van werk en het ervaren van zin in het bestaan hebben echter meer invloed op het welbevinden. Zoals 'geluksonderzoeker' Richard Layard opmerkt:

'People [in Amerika en Groot-Brittannië, HN] no longer have to struggle to keep alive, as they have done for most of human history. So we have more choice over our goals. Getting them right is the problem.'¹⁹

Dit roept de vraag op wat het leven waardevol en zinvol maakt. Kritische bezinning hierop kan helpen om de eenzijdige fixatie op materiële

18 G.G. de Kruijf, *Gebruiken en genieten. Een bruikbare onderscheiding in de christelijke ethiek*, Leiden 1994; idem, *Ethiek onderweg. Acht adviezen*, Zoetermeer 2008, hoofdstuk 4. 19 Richard Layard, *Happiness. Lessons from a New Science*, London 2005, 74. Zie over de 'gelukshypothese' als hefboom tot een kritische reflectie op de hedendaagse globalisering: John Atherton, *Transfiguring Capitalism. An Enquiry into Religion and Global Change*, London 2008, 108 e.v.

welvaartsvergroting te doorbreken. Ook om praktische redenen (het milieu!) is dit een bittere noodzaak. De vraag naar ons geestelijk leven is dus een vraag, die van groot belang is voor ons economisch handelen en streven. We zouden Calvijns opvattingen het beste kunnen typeren met de woorden 'noch overmaat, noch ascetisme' en 'vreugdevolle soberheid'.²⁰ Zij bevatten een praktische wijsheid: bij overdaad genieten mensen niet écht meer omdat het meergebruik vanaf een zeker niveau niets meer toevoegt. De bekende leuze 'Geniet, maar drink met mate', zou Calvijn net iets anders geformuleerd hebben: 'Geniet, *dus* drink met mate'. Een ander argument dat Calvijn noemt, is dat het onaanvaardbaar is dat terwijl er mensen in armoede leven, anderen zich baden in weelde en luxe. Bovendien vergrootte het bestedingspatroon van de laatsten de schaarste aan goederen, waardoor de kosten van het levensonderhoud stegen. Dat waren geen theoretische bespiegelingen, maar ze sloegen op keiharde vraagstukken van armoede en gebrek in het Genève van zijn tijd.

Diaconieën, geld en goederen

Wat betekent dit voor het diaconaat? Ik zie op zijn minst twee lijnen waarlangs de vragen van het omgaan met geld en goederen van belang zijn, namelijk de vraag hoe de diaconie haar geld en goederen beheert, en de bezinning in de kerkelijke gemeente op de vraag hoe wij, kerkleden, om dienen te gaan met geld en goederen. Om met het eerste te beginnen: uitvloeisel van Calvijns inzichten is dat de diaconieën hun vermogens beleggen in activiteiten die (in een minimalistische formulering) in sociaal en ecologisch opzicht niet schadelijk zijn.²¹ Men werkt dan met gronden van uitsluiting. Dergelijke criteria zijn op te stellen aan de hand van die welke banken hanteren die maatschappelijk verantwoord willen functioneren.²² Als gronden van uitsluiting zijn onder meer te noemen: negatieve effecten van producten en diensten; alcohol; auto-industrie; bio-industrie; bontindustrie; dierproeven; drugs; niet-duurzame vormen van landbouw en visserij; kansspelen; tabak; slechte arbeidsomstandigheden; corruptie; discriminatie; kinderarbeid; dictatoriaal regime; wapens; schending van mensenrechten. Men kan, in

20 Zie: Biéler (voetnoot 11, 1959), 214-217; E. Dommen, 'Calvin and the Environment', in: *John Calvin Rediscovered*. (zie voetnoot 11), 53-65 (55).

21 Zie voor een overzicht van de discussie over kerkelijke beleggingen: Greetje Witte-Rang: 'Kerken en beleggen', in: *Michsjol* 18(2009)1, 49-56. Zie ook: Huub Lems, *Het goede doel. Wegwijs in de sector van de filantropie*, Zoetermeer 2004, onder meer hoofdstuk 3 en 10.

22 Zie bijvoorbeeld de 'eerlijke bankwijzer': www.eerlijkebankwijzer.nl.

een positieve toonzetting, ook inzetten op beleggingen in die bedrijven die in sociaal en ecologisch opzicht goed functioneren en actief zijn op het gebied van bijvoorbeeld armoedebestrijding, sociaal beleid, milieubeleid en duurzame energie. Natuurlijk moet bij de positieve benadering ook Oikocredit genoemd worden. Het is een goede zaak dat eind juni 2009 de Protestantse Kerk en Oikocredit Nederland een hernieuwde samenwerkingsovereenkomst ondertekenden, die ertoe moet leiden dat Oikocredit meer kapitaal krijgt ten einde aan de toenemende vraag naar krediet voor de armen te kunnen voldoen. Zelf belegt de Protestantse Kerk en haar dienstenorganisatie (inclusief Kerk in Actie) een deel van het vermogen in duurzame beleggingsfondsen.²³

Bij grondbezit zijn uiteraard ook de vragen van een milieubewust, ecologisch verantwoord en duurzaam grondgebruik aan de orde. Bij dat grondbezit moeten we ook aan de kerktuinen denken, waarbij eveneens de genoemde vragen aan de orde zijn en tevens de vraag hoe deze ten dienste van buurt of wijk kunnen staan.²⁴

Bezinning in de kerkelijke gemeente

Behalve een doelbewust beleid ten aanzien van diaconale en kerkelijke gelden en goederen, zou ook binnen de kerkelijke gemeente meer dan thans het geval is bezinning moeten plaatsvinden op hoe wij omgaan met geld en goederen, inclusief onze beleggingen. Het hoort tot de taak van de diaconie om de kerkleden uit te dagen na te denken over de geestelijke vraag hoe men met de materiële goederen omgaat in het licht van de dienst aan God en de naaste.²⁵ Juist wanneer de diaconie transparant is in haar beleid en bekend maakt waarom zij beheert zoals zij beheert, kan dat de bezinning onder kerkleden stimuleren en ondersteunen. Meer in het algemeen gesproken, is de vraag naar de verhouding tussen geloof en economie aan de orde. Geestelijke nazaten van Calvijn, dat wil zeggen de kerken die lid zijn van de World Alliance of Reformed Churches (WARC), hebben een grote steen in de vijver gegooid met de verklaring van de Algemene Vergadering van augustus 2004 in Accra.²⁶ Hierin

23 Zie *Kerkinformatie* van 26 juni 2009 ('Besluiten Kleine Synode') en september 2009 ('Oikocredit: samen investeren in mensen').

24 Zie bijvoorbeeld www.kerktuinen.nl en www.kerkengrond.nl.

25 Deze gevolgtrekking uit de inzichten van Calvijn is te vinden bij Biéler (zie voetnoot 9, 1961), 93.

26 De tekst van de verklaring is te vinden in Greetje Witte-Rang en Hielke Wolters, *Uitsluitend participatie. Theologische overwegingen bij globalisering*, Zoetermeer 2005, 203-211.

namen zij scherp stelling tegen de neoliberale globalisering en proclameerden in belijdende termen de strijdigheid hiervan met het christelijk geloof:

'Daarom verwerpen wij de huidige economische wereldorde die ons door het wereldwijde kapitalisme wordt opgelegd en elk ander economisch systeem, waaronder absolute planeconomie, dat het verbond van God tart door de armen, de kwetsbaren en de hele schepping uit te sluiten van de volheid van leven. We verwerpen iedere claim van economische, politieke of militaire macht die Gods heerschappij over het leven omverwerpt en handelt in strijd met Gods rechtvaardige regering.' (artikel 19)

Na de belijdende teksten, waarin ook de eigen schuld wordt beleden, volgt de oproep tot een verbond voor gerechtigheid om te eindigen met de woorden:

'Nu verklaren wij met heel ons hart dat we onszelf, onze tijd en onze energie in zullen zetten om de economie en de aarde te veranderen, te vernieuwen en te herstellen, omdat we het leven kiezen, opdat wij en ons nageslacht zullen leven (Deut. 30, 19).'

 (artikel 42)

De Generale Synode van de Protestantse Kerk in Nederland besprak de verklaring in haar zittingen in 2004 en 2005, sprak zich er positief over uit en besloot de relatie tussen geloof en economie en de daarbij te maken keuzes in de kerk aan de orde te stellen. Dat leidde tot bezinnings- en actieprogramma's in samenwerking met de interkerkelijke stichting Oikos en DISK over een 'geloofwaardige economie', waarvan het zojuist aangeduide beleggingsbeleid een uitvloeisel is, alsook het versturen van het blad *Kerkinformatie* vanaf oktober 2009 in een verpakking van maïsfolie: 'Deze wat grauw ogende verpakking is composteerbaar. U kunt deze dus gewoon bij het groene afval doen.'

Voor enveloppen, briefpapier, brochures of tijdschriften gebruikt de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland voortaan papier met het FSC-keurmerk. Onder andere hiermee geeft zij uitvoering aan haar beleid op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen, dat een uitvloeisel is van de Synodebesluiten over de Accra-verklaring.²⁷ De gedachte hierachter is dat kerken op landelijk en

27 'Kerkinformatie duurzaam verpakt', in: *Kerkinformatie* oktober 2009, 7.

plaatselijk niveau binnen hun mogelijkheden moeten doen wat zij kunnen om gerechtigheid en duurzaamheid te bevorderen, soms in heel kleine stappen. Het bezinningsproces moet ook onder de individuele kerkleden doorgaan. Het behoort mede tot de taak van de diaconie om de vragen van 'een geloofwaardige economie' aan de orde te blijven stellen.

De C-factor van het diaconaat in tien punten

In het kader van het Calvin-jaar ontwierpen Dagblad Trouw en de Vrije Universiteit de zogenaamde *C-factor test*, die door tienduizenden werd ingevuld.²⁸ Door vijftientig vragen te beantwoorden konden de invullers bepalen hoe calvinistisch zij waren. De diaconale aangelegenheden komen daarbij hoogstens indirect via vragen naar vrijwilligerswerk en consumptie aan de orde en ik vermoed dat velen de principiële achtergronden daarvan, zoals ik die in grote lijnen uiteen heb proberen te zetten, niet kennen. Daarom wil ik tot slot op grond van wat ik naar voren bracht en tiental punten noemen die naar mijn mening van belang zijn om de C-factor van het diaconaat te kunnen vast stellen. Ik gebruik daarbij korthedshalve nogal eens het woord 'moeten', maar voor Calvin liggen de goede werken in de sfeer van de genade en de dankbaarheid en niet van de werkheiligheid. Ons economisch handelen is een antwoord in dankbaarheid op Gods genadige liefde en dat is iets anders dan een wettisch moeten.

1 De kerkelijke betrokkenheid bij materiële en sociale noden is geen bijkomende zaak, maar hoort tot het hart van het kerk-zijn. Zij behoort daarom haar uitdrukking te vinden in de structuur van de kerk door het diaconaat daarin op te nemen in de vorm van een permanent ambt, dat een spirituele en sociale functie heeft en dat geldt als een volwaardig ambt. De reformatorische kerken kunnen ook op dit punt een wezenlijke bijdrage leveren aan het oecumenisch gesprek over kerk en ambt.

2 De verbinding tussen het geestelijke en het sociale moet terug te vinden zijn in de liturgie. *Leitourgia* (de verering van God) en *diakonia* komen bij uitstek samen in het Avondmaal, maar deze verbinding hoort ook haar uitdrukking te vinden in onze liederen, de gebeden, de prediking en de collecte.

28 Lodewijk Drost, Joke van Saanen e.a., *De C-factor van Nederland*, Kampen 2009.

3 Met betrekking tot het Avondmaal:

- De diaconale aspecten van het Avondmaal zijn wezenlijk voor het begrijpen van de betekenis van het Avondmaal. Zij zijn daarom ten onrechte weinig bekend in de gemeente, inclusief de predikanten;
- Diakenen behoren een belangrijke rol te vervullen bij het Avondmaal;
- De Avondmaalscollecte behoort een diaconale collecte te zijn;
- Het Avondmaal is een gemeenschapsgebeuren dat zijn uitstraling en uitwerking moet hebben naar zowel de gemeente als de samenleving, dichtbij en wereldwijd;
- Het Avondmaal bepaalt ons bij de vraag hoe we met geld en goederen omgaan.

4 Het is mede de taak van de overheid om het kwaad te bedwingen en gerechtigheid te bevorderen. Indien nodig dient de kerk, mede op basis van haar eigen inzet voor armen, de overheid daarop aan te spreken.

5 Het omgaan met geld en goederen is een geloofsvraag van de hoogste orde. Dit omgaan moet zich richten naar de regel van de liefde, waarbij de positieverbetering van de arme prioriteit heeft.

6 Bezit heeft een sociale functie. We dienen ons daarom af te vragen hoe we aan ons geld en goederen komen en hoe we ze aanwenden.

7 De diaconie moet het beheer van geld en goederen richten op de bevordering van armoedebestrijding en duurzaamheid.

8 De diaconie moet het gesprek over en de bezinning op het omgaan met geld en goederen onder gemeenteleden stimuleren en ondersteunen.

9 De diaconie moet het gesprek en bezinning over geloof en economie stimuleren en ondersteunen.

10 Bij al het bovenstaande gaat het om de eer van God: wij verheerlijken God met liederen en gebeden, maar ook door hongerigen te voeden, dorstigen te laven, krotten op te ruimen, vreemdelingen te herbergen en gerechtigheid en barmhartigheid te zoeken.

Diaconaat als geschenk

door **Nienke van Dijk**

Diaconaat is leuk, verzekerde een collega mij toen ik begon aan mijn huidige baan voor de Diaconie in Den Haag. Hij had gelijk en meer dan dat. Diaconaat is een geschenk. Daar wil ik u over vertellen. De context van mijn verhaal is een andere dan die van Herman Noordegraaf, die hier, vanuit een wetenschappelijke praktijk de historische wortels van het protestantse diaconaat, teksten en context van Johannes Calvijn heeft geschilderd en op hun actuele betekenis voor het gemeente-zijn heeft onderzocht, met een sterk accent op een duurzame omgang met geld en goed, met het oog op de armen.

Ik werk voor Stek, stichting voor stad en kerk. Wij werken in opdracht van kerken, kerkelijke organisaties en de burgerlijke overheid en worden daarbij ook ondersteund door een aantal fondsen, zoals de Stichting Rotterdam, een trouwe bondgenoot in het diaconale werk. We verlenen hulp, zijn namens de kerken present in krachtwijken, in ontmoetingen met andere religies, we doen opbouwwerk en maatschappelijk activeringswerk en ondersteunen kerken in hun jeugdwerk en ouderenwerk. Onze grootste opdrachtgever is de Haagse Diaconie, waar ik tevens algemeen secretaris voor ben.

In deze context zijn er verschillende belanghebbenden bij het diaconaat: in de eerste plaats de mensen met wie we werken, de doelgroepen, in de tweede plaats de kerkelijke gemeente, in het bijzonder de Diaconie en in de derde plaats de niet-kerkelijke omgeving van de stad. Deze belanghebbenden kijken op verschillende manieren naar het diaconale werk en hebben daar verschillende bedoelingen mee, met het oog op hulp of genezing, met het oog op het voortbestaan van hun gemeente of met het oog op het goed samenleven in de stad. Het zijn andere motieven dan historische of theologische – hoewel die soms eigen motieven kunnen ondersteunen of in een ander licht plaatsen. Daarom naast het verhaal van Herman, naast de verhalen van Calvijn, een ander verhaal, uit een andere praktijk – omdat daar iets anders nodig is.

1.

Laat ik beginnen bij de stad, in ons geval Den Haag. Een stad van rijk en arm, mopperende Hagenezen, deftige Hagenaars, grote groepen vluchtelingen en ongedocumenteerden die Den Haag zien als een laatste kans op een papier dat rechten geeft, maar ook een opkomende middenklasse van Hindoestanen, een rijke schakering aan Turkse, Afrikaanse en Chinese ondernemers, de grootste zwarte Hogeschool van Nederland, beruchte moskeeën en een islamitisch dialoogcentrum. En of ik nu met een Turkse ondernemer, een bankmanager of een docent van de Hogeschool over ons werk spreek, de eerste vraag gaat altijd over de mate van onze openheid. En hier blijkt dan onze calvinistische geschiedenis nog bij velen op het netvlies te staan: gedwongen kerkgang om een voedselrantsoen te krijgen, toezicht op kleding en besteding, vrees voor gedwongen bekeringen en afdwongen nederigheid: het is bekend en het kleeft ons aan. Als ik mijn gesprekpartners ervan heb verzekerd dat wij alle soorten monden voeden, meedoen aan Iftarmaaltijden en ook anderszins openheid betrachten omdat vreemdelingen onze zusters en broeders zijn, volgen er andere reacties die variëren van: jullie doen goed werk, maar het zou beter zijn als dat niet vanuit de religie gedaan hoefde te worden tot: jullie doen goed werk, maar het is een schandaal dat de Paus een meisje van negen excommuniceert dat na een verkrachting een abortus kreeg. Als opgewekte antipapistische feminist weet ik natuurlijk wel raad met dit punt, maar het maakt bescheiden als het gaat om het effect dat onze inspanningen hebben op het beeld dat de samenleving van de kerken heeft.

Het leert mij ook dat het belangrijk is om bij identiteitsgebonden werk als het diaconaat, werk dat gericht is op de vrede van de stad, op zorg voor de meest kwetsbaren, duidelijk en oprecht te zijn over je identiteit en je bedoelingen. Naar de burgerlijke overheid benadrukken we vooral het karakter van kerken en religieuze instellingen als gemeenschappen van vrije burgers, NGO's, die in die ruimte zicht krijgen op andere problemen dan de overheid soms kan zien. Dat geldt bijvoorbeeld de situaties van ongedocumenteerden, waar de overheid dikwijls niet mag helpen, of van slachtoffers van vrouwenhandel, wier verhaal soms als eerste in een kerk verteld wordt. Dat wij in die vrije ruimte mogen staan, dat de kerken ons daarvoor vrijstellen, dat de overheid ons daar met rust laat, dat anderen ons komen vragen wat wij doen, dat wij hen omgekeerd opmerkzaam kunnen maken op slachtoffers beschouw ik als een groot geschenk.

2.

De kerkelijke gemeenten waar wij voor werken, zijn protestants. Velen van huis uit deftig Hervormd, in andere wijken nog apart gereformeerd. De meeste zijn gefuseerd, anderen zullen volgen en/of hun deuren sluiten. De afkalving is nog niet gestopt, veel wijkgemeenten hebben grote moeite om ambtsdragers te vinden. Met name in de economisch zwakke wijken is het diaconaat professioneel ontwikkeld, soms plaatsvervangend voor een wijkgemeente. Dit professionele diaconale werk, van inloophuizen of buurt- en kerkhuisen wordt soms beleefd als concurrerend met de eigen gemeente. In meer welgestelde gemeenten zijn weliswaar diakenen, maar worstelen zij met de vraag hoe zij noden op het spoor moeten komen. Ze weten dat het er is, in hun wijk, in hun buurt, hun stad, armoede, honger zelfs – maar niet in hun gemeente. Kort geleden maakte ik een bespreking van een kerkelijk rapport mee, waar het onder meer ging over de vraag hoe lang een gemeente nog zelfstandig kan voortbestaan. Dat kon als er nog sprake was van de trits viering, verkondiging en pastoraat. Diaconaat hoefde niet in dat rijtje, want dat was een veld waar je als gemeentes ook goed met elkaar kunt samenwerken. De gemeente heeft dit uiteindelijk niet geaccepteerd, maar het zegt wel iets over hoe veraf het besef is dat diaconaat in het hart van de gemeente thuishoort. Het Avondmaal wordt gevierd, zeker, en diakenen spelen daarbij hun rol. Aanleiding tot een gesprek over de omgang met geld en goederen wordt daarin niet gezien en eerlijk gezegd kan ik mij dat op die plekken ook niet voorstellen.

Soms komt het binnen, als iemand een internationale conferentie heeft meegemaakt, waar mensen uit het Zuiden ons confronteren met de vraag wat dat eigenlijk voor symbool is, het Avondmaal, als zoveel mensen in de wereld honger hebben. De kans dat het gesprek over onze omgang met geld en goederen tot stand komt is groter bij een maaltijd voor cliënten van de Voedselbank, een Iftarmaaltijd met een gesprek over duurzaamheid of de kerstviering voor dak- en thuislozen. Als kerken dergelijke initiatieven nemen verbinden zij dit wellicht in gedachte met het beeld van het heilig Avondmaal, maar niet liturgisch. In die zin zijn het liturgische en het sociale gescheiden. Het lijkt mij dat een mogelijk bijeenbrengen van die twee aspecten eenvoudiger plaats kan vinden door liturgische elementen in te brengen bij de sociale maaltijden, dan het sociale in de zondagse eredienst.

Vorige week, tijdens een debat over de financiële crisis van het opinieblad Volzin, werd de zaal de vraag voorgelegd wie er schuld had

aan de financiële crisis: de bankiers, de overheid of wij allemaal. Bij het antwoord: ‘wij allemaal’ gingen alle handen omhoog. Wat zijn we toch calvinistisch, mompelde iemand achter mij. Over de omgang met geld en goederen wordt natuurlijk gesproken in de kerken, ook in onze Diaconie. Er is belegd vermogen, er is onroerend goed, de beurs wordt gevolgd, er zijn verliezen geleden, er wordt bezuinigd, verkocht en herbelegd. Er is een beleggingsstatuut met uitsluitingen dat in de wandelgangen van de bank ‘het christelijke pakket’ wordt genoemd, er is een grote portefeuille duurzame beleggingen en het College van Diakenen volgt dat kritisch. Maar hoewel Calvijn geen tegenstander was van het vragen en ontvangen van rente zou het hem waarschijnlijk vreemd te moede zijn als hij zag dat het diaconale werk vrijwel volledig gefinancierd wordt uit de opbrengsten uit vermogen: rente, dividenden en verhuur van onroerend goed. De collecteopbrengsten zijn jaarlijks ongeveer 5% van de omzet. Het overige resultaat wordt verworven dankzij activiteiten in de markteconomie. De beursberichten zijn voor veel diaconieën en ook vermogensfondsen een dagelijkse bron van informatie. Zoals een diaken het laatst uitdrukte: we maken dagelijks gebruik van het kapitalistisch systeem om het goede werk mogelijk te maken. En hoe duurzaam we ook beleggen, we blijven deel uitmaken van dit systeem, dat in zichzelf geen moraal heeft. Ik vond het mooi om te lezen dat Calvijn zich nog onbekommerd in ethische zin uitliet over de markteconomie en probeerde om eerlijke regels af te spreken voor het menselijke handelsverkeer. Het is een discussie die zich in onze tijd grotendeels afspeelt onder financieel specialisten en politici. Tegelijkertijd is ook duidelijk dat dezen laatsten daar beperkte invloed in hebben. Vermogensfondsen en diaconieën kunnen hun eigen positie op de financiële markt beide gebruiken om niet alleen hun geld goed voor zich te laten werken, maar ook het geld zelf goed te laten werken. Ook in deze zin is diaconaat een geschenk.

3.

De mensen voor wie wij werken zijn kwetsbaar. Vluchtelingen, dak- en thuislozen, eenzame ouderen, slachtoffers van vrouwenhandel, buurtbewoners uit krachtwijken, ongedocumenteerden, ex-psychiatrische patiënten, kinderen en jongeren die niet meer thuis wonen of om andere redenen goeddeels op straat opgroeien. De mensen die bij ons komen weten dikwijls dat wij christelijk zijn. Als zij een andere godsdienst hebben, weten zij dat daar ruimte voor is. Het is voor velen prettig om naar een kerkelijk gebouw te komen, ze zien het als een plaats van fatsoen, een plaats waar ze veilig zijn. Ze komen voor hulp of een praatje, voor koffie en voor aandacht. De hulp is materieel, dat ook, maar

beperkt. We leggen sterk de nadruk op onderlinge hulp, ruilen en bemoediging. Er zijn rituele momenten, laagdrempelig, altijd met gesprek. Er zijn regels voor de omgang met elkaar, tegen agressie en geweld, voor geduld en meeleven. We praten er als werkers over of en hoe we meer met spirituele en morele vorming kunnen doen. De vraag is groot, maar soms is onze verlegenheid groter, sterk bewust van de geschiedenis van disciplinerende die altijd is meegekomen met de diaconale steun. Hoewel we met Calvijn weten we dat een ruimte, een gemeenschap zonder regels en structuur levensgevaarlijk is, vinden we ook dat je eerst mag weten dat Gods genade je toevalt, voordat we het over discipline hebben, dat je eerst mag zoeken naar heelheid, naar voedsel en genezing voordat we het over zaken als de zonde en rechtvaardiging hebben.¹

Daarin schuilt ook het sociaal - spirituele karakter van het diaconaat, niet dat wij allereerst op het rechte pad gehouden moeten worden maar dat wij allereerst de tekenen van Gods tedere liefde kunnen ervaren, tekenen die zichtbaar worden als wij elkaar genezen en naar elkaar, in het bijzonder de armen, omzien.

Dat is het grootste geschenk van het diaconaat.

¹ Deze gedachte is ontleend aan Serena Jones, *Feminist Theory and Christian Theology, Cartographies of Grace*, Minneapolis 2000. Een uitwerking van haar gedachten in een Nederlandstalige publicatie is te vinden in een artikel van Kune Biezeveld en Akke van der Kooi, 'Hoe Calvijn vrouwen helpt te zien wat zonde is', in: M. Barnard, L.J. van den Brom, F. de Lange (red.), *Protestants geloven. Bij bijbel en belijdenis betrokken*, Zoetermeer 2003, 117-128.

Geen Calvijn zonder Franciscus

door Jurjen Beumer

1.

Vanwaar toch dat beeld in mij van Calvijn (1509 – 1564) als een wat rechtlijnige en vreugdeloze doordrijver? Het zal denk ik met mijn opvoeding te maken hebben, toen ik als kind de mannenbroeders hoorde discussiëren over kerk en geloof tijdens de verjaardagsvisites van mijn ouders. Mijn opa en de broers van mijn vader waren vrolijke en opgeruimde mensen, maakten plezier met elkaar. Maar zo gauw de kerk ter sprake kwam verstrakten de gezichten en ontstond er een ruziënde sfeer over de richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk en welke richting (modaliteit) het beste was. Die van de Gereformeerde Bond vond mijn opa – zoals Calvijn het gewild heeft, zei hij dan –, die van de confessionelen vonden de anderen. Ze bekvechten wat af onder elkaar, maar de gelederen sloten zich in hun gezamenlijke afwijzing van vrijzinnig hervormden en ‘roomsen’. Waarschijnlijk ontstond zo dat zo-even genoemde beeld van Calvijn in mij. Ik associeerde hem met godsdienstig fanatisme, met harde koppen en hete hoofden, met de onbuigzame vader van Jan Siebelink in zijn indringende roman *Knielen op een bed violen*. Hoewel die zwarte stromingen uit dat boek meer ontstaan zijn in de tijd van de Nadere Reformatie (zeventiende eeuw).

2.

Dat stugge beeld van Calvijn ging ook niet weg toen ik tijdens mijn studie theologie bepaalde delen uit zijn *Institutie* moest lezen. Eerlijk gezegd werd ik eerder in mijn beeld van hem bevestigd door zijn taal, zijn stelligheid en zijn kerkpolitieke optreden in Genève. Waarschijnlijk doe ik hem te kort, maar het beeld bijstellen aan de hand van zijn persoonlijke leven lukt niet omdat er zo weinig persoonlijks van hem bekend is.¹ Wat voor mens was hij? Of: kon hij ook lachen? Op weg naar deze bijeenkomst heb ik nog weer eens wat rond gedwaald in de *Institutie*.² Echt, prachtige stukken kwam ik tegen, maar zijn theologie

¹ ‘Over Calvijns huwelijksleven weten we weinig. We stuiten hier op het probleem dat over het privé-leven van onze hoofdpersoon weinig is overgeleverd. Vaak levert correspondentie een doorkijkje op naar iemands huiselijke situatie en naar iemands gevoelsleven. Calvijns correspondentie is over het algemeen echter zakelijk van toon en gaat over het wel en wee van de reformatie.’ M(irjam) van Veen, *Calvijn*, Kampen 2006, 46.

² Aan de hand van: *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn. Gekozen, vertaald en*

bleef op afstand. Zijn God is zo ver weg, zijn Jezus is zo streng, zijn bijbel lijkt op een papieren paus, en de mens is dan wel gerechtvaardigd, maar deze mens (u en ik) botsen wel voortdurend op en met onze zondigheid. Nietig zijn we, de tucht moet ons treffen, net of we er zelf niet toe doen. Meermalen bekwam me het gevoel dat God groot gemaakt moet worden ten koste van ons, zijn mensen. Zeker, ik zie het wat te zwart-wit, maar toch. Ik mis de vrijheid en de vreugde van de kinderen van God.³

3.

En dan opeens: Calvijn en het diaconaat. Echt, het zou niet een-twee-drie bij me opgekomen zijn. Creatief van de Stichting Rotterdam: een studiemiddag over de C-factor en de diaconie. Het diaconale werk, dat is het domein van de kerken waar ik me het liefst ophoud en al vele jaren enthousiast in bezig ben. Is er iets mooiers denkbaar dan deze dienende taak van de kerken? Calvijn en diaconie? Ik weet van de ambten bij Calvijn en dat onze Protestantse Kerk in Nederland nog steeds zo is ingericht.⁴ Vraag: kan dat nog zo, als onze uitgedunde gemeentes nog nauwelijks diakenen kunnen vinden? Kan dat nog, die ambten, moeten die niet worden aangepast en ingebed worden in een professionelere aanpak van onze gemeenten? Volg maar eens de weg van de diakenen, bijvoorbeeld als ze net benoemd zijn. Voor ze het weten zitten ze meer te vergaderen dan dat ze aan hun praktische, diaconale werk toekomen. Deze zaken houden me zeer bezig. Het gaat om niet minder dan de toekomst van onze kerk, denk ik, haar organisatie en haar inrichting.

4.

Herman, met betrekking tot het diaconaat heb je voor mij Calvijn echt tot spreken gebracht. Calvijn zegt er heel mooie en goede dingen over en de citaten die je van hem aanhaalt zijn *to the point*. Wat mij betreft vooral de relatie tussen diaconie en liturgie (gebed, spiritualiteit). Zeker, diaconie is praktisch kerkenwerk, maar is gegrond in een fundament dat zo anders is dan alle andere maatschappelijke werk, namelijk in een lokkende God die ons steeds vooruit is en ons wijst op het dienstwerk van diaken Jezus. Die

*ingeleid door dr. W. van 't Spijker, Zoetermeer 2004*².

³ Als Van 't Spijker het karakter van Calvijns theologie typeert zegt hij dat God en mens ‘als opponenten tegenover elkaar [staan]. Maar in Christus ontmoeten zij elkaar krachtens genade.’ *Teksten uit de Institutie*, 18. God als opponent van de mens, de mens als opponent van God?

⁴ Toegankelijke informatie over de actualiteit van Calvijn voor de PKN is te vinden in het *Ouderlingenblad*, oktober 2009, themanummer ‘Calvijn in Nederland.’

inhoud deel ik. Maar opnieuw, als ik kijk naar de context en de uitoefening van deze diaconie, dan beginnen daar voor mij ook vragen. Ik noem er een paar.

4.1 De relatie met de burgerlijke overheid in Genève. De kracht van Calvijn is misschien dat hij het gemeentediaconaat weer op de kaart heeft gezet, maar is hem dat gelukt? Wilde hij toch niet van Genève een theocratische stadstaat maken?⁵ En dan dus ook de diaconie qua uitvoering naar de staat?⁶ Kunnen we hier nog iets mee in de huidige, actuele discussie over de scheiding tussen kerk (moskee) en staat?

4.2 De reactie van Calvijn op het katholicisme van zijn dagen. Ik werk al bijna mijn hele leven in een oecumenische setting, *Stem in de Stad* is een oecumenische organisatie, vandaar mijn belangstelling voor dit punt. Calvijn ziet niets goeds in het katholicisme.⁷ Psychologisch begrijp ik het, je moet er wellicht je bekering mee rechtvaardigen, maar theologisch en kerkhistorisch klopt het niet. De zo-even aangehaalde studie van A. Noordegraaf over diaconie – toch een behoorlijk protestants boek – is in zijn historische overzicht van het diaconaat heel genuanceerd. Op veel plekken prijst hij het vele goede werk wat in deze kerk van vóór en ná de Reformatie is gedaan en wordt gedaan. Natuurlijk, er was veel mis in de Romana van die dagen, zoals altijd in alle kerken, maar dat zagen veel katholieken zelf ook wel.⁸ Bovendien, het giste in de hele samenleving, het was de overgang naar een nieuwe en andere tijd.

4.3 De rol van de priester en de predikant in het diaconaat. In de Rooms-katholieke Kerk is het diakenambt de voorlaatste wijding van de priester. Eerst is hij (helaas geen zij) diaken, dán priester. Dus, het priesterschap is inhoudelijk met diaconie verbonden. Idealiter kun je dus geen priester zijn als je niet óók diaken bent, dat is: instaan voor de naastenliefde van en in je parochie. Natuurlijk, ik weet dat het instituut van de permanente

⁵ 'De wens om van Genève het nieuwe Israël te maken, bracht de predikanten [Farel en Calvijn, JJB] ertoe een collectieve eedaflegging te propageren. Alle burgers van Genève zouden een eed van trouw aan de gereformeerde belijdenis moeten afleggen. Burgers die weigerden deze eed af te leggen, zouden de stad uitgezet moeten worden.' M. van Veen, 38. Waarmee volgens de schrijfster beide heren hun hand overspeelden.

⁶ Informatief hierover is A. Noordegraaf, *Oriëntatie in het diaconaat*, Zoetermeer 1991, 83 e.a.

⁷ Hij 'meende dat alles in de katholieke kerk werd overschaduwed door misbruik en bijgeloof.' M. van Veen, 55.

⁸ Zeer gedetailleerd over die periode is R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ca. 1500 tot ca. 1580*, Utrecht/Antwerpen 1954.

diaken in die kerk vaak gebruikt wordt om verkapt toch een beetje priester te zijn. Men doet vanwege het grote priestertekort het gewone priesterwerk en dat is veelal liturgie en pastoraat en geen diaconie.⁹ Vraag: zijn onze predikanten ook principieel diakenen? Helaas niet. Door Calvijns indeling van de ambten hoeft de predikant zich feitelijk niet met diaconie bezig te houden, hetgeen hij of zij in de meeste gevallen dan ook niet doet. Ook predikanten, net als de priesters in de Rooms-katholieke Kerk, zien doorgaans liturgie en pastoraat als hun hoofdtaken. Met als gevolg: naar binnen gerichte gemeentes en parochies.

Gelukkig is Herman Noordegraaf er nu om de predikanten wél te trainen en op te leiden in het diaconaat. Het is zó goed, Herman, dat je aankomende dominees naar plekken als de onze op stage stuurt. Hier ontmoeten ze *live* kwetsbare mensen in nood. Want het mag toch niet zo zijn dat een (aankomend) predikant nog nooit met een dakloze medemens, met een verslaafd persoon of met een asielzoeker in de goot heeft gesproken. Vaak verneem ik tijdens spreekbeurten in het land dat diakenen zich in kwesties als deze alleen voelen staan in hun werk en niet gesteund worden door de predikanten van hun gemeente.

4.4 Het vierde punt sluit hierbij aan. Herman noemt het niet, en ik weet het niet, maar: zegt Calvijn ook iets over de talloze kloosterordes en congregaties die het Europa van toen bedekten?¹⁰ Hij moet die toch gezien en meegemaakt hebben. Vanuit de kloosters is onze westerse cultuur bestempeld en beïnvloed. Je kunt je de diaconie nauwelijks voorstellen zonder deze monastieke component van de Rooms-katholieke Kerk. Het is zo jammer dat de Reformatie dit allemaal heeft weggestreept. U merkt aan mij. Hervorming was nodig in de zestiende eeuw, zeker, maar de pijnlijke vraag of dit gepaard moest gaan met zo'n grote scheuring in de christelijke traditie moeten we mijns inziens blijven stellen.

⁹ P.W.F.M. Hamans, *Het ambt van diaken in de leer en het leven van de kerk*, Brugge 1989.

¹⁰ Herman Noordegraaf wist ter plekke te melden dat Calvijn er geen goed woord voor over had.

5.

Gelukkig vinden we elkaar nu over de scheidingen van toen heen en is er weer oog voor mensen als Franciscus van Assisi (1182 - 1226), iemand van ver vóór de Reformatie en dus van ons allen. Ik noem Franciscus graag 'diaken bij uitstek'. Hoe hij vol vreugde wandelde met God en zijn vrienden door het Italiaanse landschap en praatte met de vogeltjes.¹¹ Hij had en bezat helemaal niets, ook geen kerk. Vanuit deze grondhouding ontstaat diaconie en kun je, zoals Franciscus deed, de melaatsen omhelzen, letterlijk! Diaconie is omhelzen, is gewonde mensen insluiten in de armen van Gods liefde. Dat wilde Calvijn ook. Maar, had hij misschien teveel C-factor en te weinig F(=Franciscus)-factor? Laten wij in ieder geval alle diaconale inspiratie van door de eeuwen heen, inclusief die van Calvijn, bij elkaar brengen en doen wat óns te doen staat, in navolging van Diaken-Christus, ten dienste van mensen in nood, ten dienste van een samenleving die op ons wacht.

Vrede en alle goeds.

¹¹ *De Fioretti van Sint Franciscus*, Haarlem 1976.

Personalia

Dr. Jurjen J. Beumer is predikant-directeur van het oecumenisch diaconaal centrum *Stem in de Stad* in hartje Haarlem. Hij is auteur van meerdere boeken op het gebied van spiritualiteit en maatschappelijke betrokkenheid. Zie ook www.stemindestad.nl

Drs. Nienke van Dijk is directeur van STEK, voor stad en kerk, in Den Haag.

Prof. dr. Herman Noordegraaf is bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Leiden.